

DAGMARA KOCIUBA

Rozwój terytorialny Lublina od średniowiecza do współczesności

The territorial development of Lublin from the Middle Ages to the present

WSTĘP

Lublin jest jednym z najstarszych ośrodków osadniczych na ziemiach polskich. W ciągu wieków zmieniała się ranga ośrodka, jego położenie geopolityczne i komunikacyjne. Zmianie ulegały również przebieg granic i powierzchnia miasta. W dotychczasowych opracowaniach o zmianach granic Lublina wspomniano zwykle przy omawianiu zagadnienia rozwoju przestrzennego Lublina (m.in. Gawarecki, Gawdzik 1964; *Dzieje Lublina* 1965, 1975; *Lublin dzieje miasta* 2000). Poza rekonstrukcjami przebiegu granic Lublina w okresie lokacji (Rozwałka i in. 2006) brak jest kompleksowych publikacji dotyczących rozwoju terytorialnego miasta, a przede wszystkim opracowań kartograficznych ukazujących przebieg granic terenów miejskich. Wynikało to zapewne stąd, że w prowadzonych dotychczas badaniach opierano się na planach Lublina, które do początków XX w. przedstawiały głównie obszary zagospodarowane, a nie całość terenów miejskich.

Niniejszy artykuł jest próbą syntezy wiedzy zawartej w materiałach archiwalnych i opracowaniach współczesnych w kontekście rozwoju terytorialnego Lublina. Stanowi on rozszerzenie pierwszych szczegółowych badań dotyczących zmian granic terenów miejskich od wczesnego średniowiecza do współczesności, które Autorka prowadziła w ramach pracy doktorskiej (Kociuba 2005).

CEL, MATERIAŁY I METODY

CEL

Celem opracowania jest odtworzenie zmian terytorialnych miasta od średniowiecza do współczesności wynikających z różnorodnych uwarunkowań zarówno naturalnych, jak i gospodarczo-politycznych, a także rozstrzygnięcie kwestii przebiegu granic Lublina (szczególnie w słabo rozpoznanym okresie od XV do XIX w.) oraz zmian powierzchni terenów miejskich na tle regionów geomorfologicznych.¹ Ponadto przedstawiono najważniejsze zmiany przestrzenne zachodzące na terenach miejskich (np. relacje między powierzchnią terenów zainwestowanych² i wolnych³) w każdym z wydzielonych etapów rozwoju terytorialnego Lublina oraz towarzyszące im procesy demograficzne.

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE

Przedstawiony w opracowaniu rozwój terytorialny Lublina (od utworzenia osad otwartych w VI w. do czasów współczesnych) analizowano na podstawie planów i map topograficznych Lublina obejmujących okres od połowy XVII do końca XX w. zgromadzonych w zbiorach lubelskich archiwów i bibliotek. Materiały kartograficzne uzupełniono informacjami pochodzącymi ze źródeł pisanych archeologicznych i historycznych oraz materiałami ikonograficznymi. Wykorzystano także źródła archiwalne (monografie miasta, wyciągi z akt miejskich, restrypty, księgi ziemskie, akty notarialne, lustracje itp.). Na ich podstawie odtworzono granice terenów miejskich od XV do XX w. Podstawą oceny czynników warunkujących zmiany były historyczne materiały źródłowe oraz współczesne opracowania dotyczące rozwoju terytorialnego i przestrzennego Lublina.

METODY

W pracy wykorzystano różnorodne metody badawcze, m.in. kartometryczne i opisowe analizy materiałów źródłowych, analizy ilościowe i wizualizację przy pomocy programów komputerowych z grupy GIS. Do odtworzenia zmian przestrzennych wykorzystano metodę retrogresywną. Uzupełniono ją metodą

¹ Za H. Maruszczakiem (1972) wyróżniono Płaskowyż Nałęczowski, Płaskowyż Łuszczowski i Płaskowyż Bełżycki.

² W wyliczeniach uwzględniono tereny pełniące funkcje mieszkaniowe, produkcyjne, usługowe, komunikacyjne i militarne, a w późniejszym okresie również rekreacyjno-sportowe.

³ Do terenów wolnych zaliczono grunty orne, łąki i pastwiska, sady i ogrody, a także nieużytki, wody powierzchniowe i lasy.

rekonstrukcji kartograficznej. Do rekonstrukcji wykorzystano mapy cząstkowe terenów miejskich pochodzące z XIX w. W przypadku obszarów, które nie miały żadnego pokrycia w materiale kartograficznym, bazowano na opisach zawartych w literaturze problemowej. Analizowano również układy pól, granice własności oraz ukształtowanie terenu i przebieg sieci rzecznej. Przy rekonstrukcjach oparto się na fakcie występowania zjawiska tzw. konserwatyzmu przestrzennych form osadniczych. Na podstawie materiałów źródłowych sporządzono mapy wsteczne ukazujące rozwój terytorialny Lublina od XV do XX w. (ryc. 1, 2, 3). W celu ukazania dynamiki zmian granic terenów miejskich mapy dla poszczególnych okresów zestawiono bazując na położeniu obiektów charakterystycznych, których lokalizację przyjęto za niezmienną w przeciągu analizowanego okresu (np. donżon, budynek Trybunału, brama Krakowska) (ryc. 1, 2). Aby ułatwić prowadzenie analiz mapy sporządzono w jednolitej skali 1:10 000. Zastosowanie oprogramowania z grupy GIS (Arc View 3.0) pozwoliło na dokładne wyliczenia powierzchni Lublina w poszczególnych okresach rozwoju miasta. Uzyskane wyniki są zgodne z zapiskami zawartymi w materiałach archiwalnych.

ETAPY ROZWOJU TERYTORIALNEGO LUBLINA

I. LUBLIN PRZEDLOKACYJNY

Nieprzerwany rozwój osadnictwa na terenie Lublina trwa od VI wieku. Sprzyjały mu zarówno warunki środowiska przyrodniczego (rzeźba terenu ułatwiająca obronność, urodzajne gleby, położenie u zbiegu trzech rzek), jak też korzystne uwarunkowania do rozwoju gospodarczego ośrodka, tj. położenie w centrum obszaru na międzyrzeczu Wisły i Bugu, na pograniczu dwóch stref produkcyjnych (rolnej na Wyżynie Lubelskiej i leśnej na obszarze Małego Mazowsza) oraz na skrzyżowaniu szlaków dalekosiężnej wymiany towarowo-pieniężnej łączących Wschód z Zachodem biegnących od Morza Czarnego nad Bałtyk i do Małopolski (Wilgatowie 1954; Gawarecki, Gawdzik 1964; Kutyłowska 1990; Hoczyk-Siwkova 1999).

Lubelski zespół osadniczy miał charakter policentryczny. Najstarsze osadnictwo rozwinęło się w strefie krawędziowej Płaskowyżu Nałęczowskiego w obrębie pięciu wzgórz i cypli lessowych położonych przy ujściu Czechówki do Bystrzycy: Czwartek, Grodzisko (Kirkut), Staromiejskie, Zamkowe i Żmigród. Najstarsza była otwarta osada targowa na Czwartku datowana na VI w. (Młynarska-Kaletyn 1966); w XI–XII w. wzniesiono tu kościół pw. św. Mikołaja – patrona kupców. Na kulminacjach pozostałych wzgórz powstały warowne grody i gródki. Centralny gród lubelski od XII w. zajmował Wzgórze Zamkowe. W częś-

ci północnej Wzgórza Staromiejskiego rozwinęła się osada archidiakońska z kościołem pw. św. Michała Archanioła, a w części południowej – osada wczesnomiejska w sąsiedztwie zabudowań dominikanów. Centrum wymiany towarowo-pieniężnej był targ pod Czwartkiem, gdzie krzyżowały się szlaki komunikacyjno-handlowe (Hoczyk-Siwkova 1974; Kutylowska 1990; Rozwałka 1997 i in.).

Osady otoczone były terenami rolniczymi, które zajmowały początkowo dna i zbocza dolin rzecznych oraz wierzchowiny lessowe w sąsiedztwie wzgórz. W okresie uwilgotnienia klimatu trwającym od XII w. dna dolin uległy zabagnieniu i nabrały walorów obronnych (Kociuba 2003). W okresie tym ze względu na wzrost żyzności gleb nalessowych rozpoczęła się intensyfikacja rolniczego użytkowania wierzchowin na północ od doliny Czechówki oraz na międzyrzeczu Czechówki i Bystrzycy (Kociuba 2005). Zmiany funkcjonalno-przestrzenne lubelskiego zespołu osadniczego na tle warunków środowiska przyrodniczego przedstawiają opracowania Autorki (Kociuba 2005; w druku) oraz A. Rozwałki i in. (2006).

Lubelski zespół osadniczy wraz z terenami użytkowymi przez jego mieszkańców zajmował obszar około 7 km² (Hoczyk-Siwkova 1999). Rozwinięcie połączeń komunikacyjno-handlowych sprzyjało aktywizacji gospodarczej, która skutkowała rozwojem przestrzennym i funkcjonalnym Lublina. Wynikiem tego był stały wzrost powierzchni terenów zainwestowanych z 13,6 ha w VIII–IX w. do 20,3 ha w XII–XIII w. (Kociuba 2005).

II. LOKACJA MIASTA

Lublin jest jednym z najstarszych miast polskich. Miasto lokacyjne zlokalizowano w południowej części Wzgórza Staromiejskiego. Pierwsza lokacja miasta na prawie polskim miała prawdopodobnie miejsce w ramach serii lokacji miast małopolskich Bolesława Wstydliwego między rokiem 1253 a 1259 (Müller 1961).⁴ Jednak ze względu na zmiany przynależności terytorialnej Lublina (czasowo miasto znajdowało się pod panowaniem Rusinów) i zniszczenia wojenne, lokacja ta miała charakter nieudany. Ostatecznie Lublin na prawie magdeburskim lokował 15 sierpnia 1317 r. Władysław Łokietek.⁵

Integracja osadnictwa na Wzgórzu Staromiejskim nastąpiła dopiero w 1342 r. za panowania Kazimierza Wielkiego.⁶ Wówczas to miasto zostało otoczone mu-

⁴ Według A. Rozwałki i in. (2006) z pierwszą lokacją wiązało się nadanie 65 łanów gruntów położonych między wsią Czechów a Czwartkiem oraz na południowy zachód od Wzgórza Staromiejskiego wzdłuż doliny Bystrzycy.

⁵ Lokację tę wiąże się z aktem sprzedaży wójtostwa lubelskiego Maciejowi z Opatowca.

⁶ W zamian za grunty na Wzgórzu Staromiejskim król przekazał archidiakonowi 12 łanów kmiecyh wsi Dziesiąta.

rami obronnymi (ich linia odpowiadała przebiegowi dzisiejszych ulic Podwale–Królewska–Lubartowska), a ostatecznie rozplanowane i zabudowane w XIV–XV w. Topografia wzgórze i inwestycje okresu przedlokacyjnego wpłynęły na wykształcenie się układu urbanistycznego miasta. Jego kształt przetrwał do współczesności (Gawarecki, Gawdzik 1964; Kutyłowska 1990; Rozwałka 1997 i in.). Miasto w murach miało powierzchnię 7 ha (Kociuba 2005).

Z lokacją wiązało się bardzo duże, jak na owe czasy, nadanie – 100 łanów tj. około 24 km² (tab. 1) „gruntów uprawnych i nieuprawnych”. Było to bardzo korzystne dla ówczesnej gospodarki miejskiej nastawionej na samowystarczalność w zakresie produkcji żywności. Miasto w murach otaczały tereny otwarte stopniowo zagospodarowywane pod pola i ogrody, które zajmowały obszar położony na północ od doliny Czechówki między Czechowem a Ponikwodą, a także na międzyrzeczu Czechówki i Bystrzycy oraz wzdłuż doliny Bystrzycy do jej przewężenia w okolicach Wrotkowa (Kociuba 2005).⁷ W 1342 r. król Kazimierz Wielki przekazał na uposażenie nowego wójta dwie wsie królewskie: Konopnicę i Bronowice, które przeniósł na prawo magdeburskie (Riabinin 1938).

Tab. 1. Zmiany liczby ludności i powierzchni administracyjnej Lublina w latach 1317–2000 (oprac. D. Kociuba na podstawie D. Kociuba 2005)

Table 1. Changes in the number of population and in the administrative area of the city of Lublin in 1317–2000 (prepared by D. Kociuba, based on D. Kociuba 2005)

Rok	1317	1583	1616	1673	1799	1830	1875	1913	1939	1955	1960	1980	1990	2000
Liczba ludności Lublina (tys.)	1,0	5,2	11,3	4,7	9,4	13,9	27,5	80,0	122,0	130,6	180,7	304,4	351,0	359,0
Powierzchnia Lublina (km ²)	24,0	ok.17,0	ok.3	1,4	21,0	10,1	8,7	8,7	30,0	43,7	93,2	118,4	147,5	147,5

W dolinach rzek piętrzone stawy i budowano urządzenia napędzane siłą wody płynącej (młyny, szlifiernie). Przeprowadzenie szczegółowych badań (Kociuba 2005) pozwoliło na wyjaśnienie kwestii przynależności do miasta dolin rzecznych. W obrębie Lublina znajdował się tylko fragment doliny Czechówki ze stawem królewskim „za Żydy” (piętrzonym między obecną ul. Nadstawną a Lubartowską). Na granicy Lublina i Czechowa od XIV w. piętrzone kolejny staw w zależności od właściciela nazwany kolejno: Świętokrzyski, Lubomelski, Czechowski (między obecną ul. Spokojną, a ulicami Przy Stawie i Ogródkową). Wzgórze Zamkowe wraz z otaczającymi je terenami położonymi w dolinie Czechówki stanowiły własność króla i były zarządzane przez starostów lubelskich.

⁷ A. Rozwałka i in. (2006) wysuwają tezę, że w skład nadania Łokietka (100 łanów) weszły rozłogi późniejszych wsi Tatarski, Świdnik Mały, Hajdów oraz Ponikwoda. W 1342 r. król Kazimierz Wielki przejął te trudne do zagospodarowania tereny, nadając w zamian nowemu wójtowi Franczkowi z Moguncji wsie Konopnica (50 łanów) i Bronowice (6 łanów). Teza o dwóch etapach nadań oraz zamianie gruntów nie ma potwierdzenia w materiałach archiwalnych.

Północne zbocza doliny Bystrzycy oraz tereny położone na północ od rzeki stanowiły własność miasta; dno doliny w najbliższym sąsiedztwie Lublina było własnością królewską (w późniejszym okresie król przeznaczył je na uposażenie wsi Tatarzy). Od XIV do XVIII w. piętrzone tu Wielki Staw Królewski o powierzchni dochodzącej w XVI w. do 130 ha (staw ciągnął się wówczas na odcinku 2,5 km, aż do okolic dzisiejszej ul. Płażowej) (Kociuba 2005).

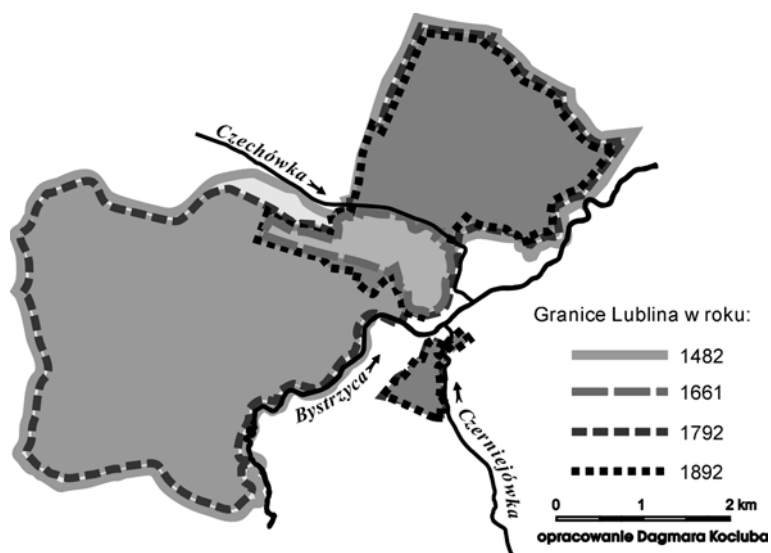
III. LUBLIN W OKRESIE ROZKWITU

Stabilizacja sytuacji politycznej po zawarciu przez Polskę unii personalnej z Litwą w 1385 r. spowodowała, że Lublin zyskał korzystne położenie geopolityczne. Z miasta przygranicznego stał się miastem położonym centralnie w państwie Jagiellonów, na skrzyżowaniu ważnych międzynarodowych szlaków handlowych, z prawem do czterech jarmarków rocznie. Skutecznie wykorzystując dobrą koniunkturę gospodarczą na przestrzeni kolejnych 250 lat Lublin rozwijał się bardzo dynamicznie, stając się jednym z najważniejszych ośrodków handlowych Europy. Nastąpił również wzrost rangi politycznej miasta. W 1474 r. Lublin został stolicą nowo utworzonego województwa lubelskiego, w 1569 r. był miejscem podpisania Unii Polski z Litwą, a od 1578 r. siedzibą obrad Trybunału Koronnego (jednego z dwóch w Koronie) dla Małopolski, Ukrainy i Podola (*Słownik...* 1884).

Ze zmianą znaczenia politycznego miasta wiązało się również uzyskanie większych kompetencji przez radę miejską. W 1400 r. rada wykupiła wieś Konopnicę, w 1482 r. – folwark Ponikwoda (ryc. 1), a w 1504 r. – wójtostwo lubelskie wraz z wsią Bronowice. Wsie Konopnica i Bronowice stanowiły własność miejską, ale były odrębnymi gminami wiejskimi. Traciły one czasowo przynależność terytorialną do Lublina lub były w dzierżawie. Ostatecznie zostały przez miasto sprzedane. Na polecenie Augusta III Bronowice zostały ponownie odkupione w 1758 r. Folwark Ponikwoda pozostał własnością miasta (Riabinin 1938; *Dzieje...* 1965).

W 1482 r. miasto zajmowało powierzchnię 23,15 km². Dominująca część obszaru Lublina położona była na Płaskowyżu Nałęczowskim (98,2%), niewielki południowy fragment na Płaskowyżu Bełżyckim (1,8%). Powierzchnia terenów zainwestowanych wynosiła 1,04 km² (4,5% obszaru Lublina), rolniczo użytkowano 21,3 km² (92%) pozostałą część miasta zajmowały wody i nieużytki (Kociuba 2005).

Dobra koniunktura gospodarcza wywołała falę migracji. Liczba ludności Lublina w latach 1317–1583 wzrosła ponad pięciokrotnie. Proces ten nasilił się zwłaszcza po utworzeniu siedziby Trybunału Koronnego. W ciągu niespełna 40 lat zanotowano ponad dwukrotny wzrost liczby mieszkańców miasta (z 5,2 tys.

Ryc. 1. Zmiany granic Lublina od XV do XIX wieku
(oprac. D. Kociuba na podstawie D. Kociuba 2005)

Fig. 1. Changes in Lublin's city boundaries in the 15th–19th centuries
(prepared by D. Kociuba, based on D. Kociuba 2005)

w 1583 r. do 11,3 tys. w 1616 r.) (tab. 1). W I połowie XVII w. Lublin osiągnął szczyt demograficzny, stając się pod względem liczby ludności jednym z siedmiu największych miast w Koronie (*Dzieje...* 1965).

Wzrost liczby ludności przyspieszył urbanizację terenów miejskich. Mała powierzchnia miasta w murach spowodowała dość szybką rozbudowę przedmieść. Kierunki rozbudowy i ich intensywność wynikały z przebiegu głównych szlaków handlowych i lokalizacji przepraw przez rzeki. Wokół miasta w murach rozwinęło się Lubelskie Przedmieście, które od XVI w. ze względu na zmianę przebiegu traktu na Kraków nazywano Przedmieściem Krakowskim. Urbanizacja objęła Czwartek przy drodze na Mazowsze (Dyski Gościniec), Przedmieście Lwowskie wokół Słomianego Rynku przy drodze rusko-litewskiej i przeprawie przez Bystrycę oraz Żmigród, gdzie przebiegała droga ku kamieniołomom we wsiach Bronowice i Tatary (Gawarecki, Gawdzik 1964; *Dzieje ...* 1965). W najbliższym sąsiedztwie miasta w murach intensywnie rozbudowało się Podzamcze – wyznaczone w 1523 r. dekretem królewskim na dzielnicę żydowską. W 1595 r. Podzamcze uzyskało prawo magdeburskie (Riabinin 1938). Rozciągało się ono od Wzgórza Zamkowego wzdłuż północnych brzegów Wielkiego Stawu Królewskiego aż do Słomianego Rynku (Mazurkiewicz 1956). Stopniowo dzielnica ży-

dowska zajęła także tereny położone u podnóża Wzgórza Staromiejskiego. Podzamcze stanowiło ogromną konkurencję gospodarczą dla miasta w murach, a ponadto hamowało ekspansję terytorialną Lublina na tereny położone w dolinach rzek (Kociuba 2005).

W konsekwencji rozbudowy przedmieść nastąpił szybki i wielokierunkowy rozwój przestrzenny miasta. Ośrodek węzłowy stanowiło miasto w murach. W XVII w. centrum miasta zostało przesunięte na zachód, na powstały w sąsiedztwie bramy Krakowskiej plac Korce, gdzie zbiegały się szlaki handlowe. Miało to ogromny wpływ na rozwój Krakowskiego Przedmieścia, które od połowy XVII w. stało się najważniejszą, po mieście w murach, częścią Lublina. W zachodniej części przedmieścia w XVI-XVII w. powstały dwie linie umocnień ziemnych wyznaczające granice zainwestowania miasta.⁸ Na zachód od szanów rozciągały się pola miejskie (Kociuba 2005).

Na skutek wzrostu zapotrzebowania rynku wewnętrznego na produkty spożywcze nastąpił rozwój rolnictwa. W obrębie miasta tworzone folwarki oraz zakładano ogrody i sady. Tereny rolnicze położone były głównie na północ od doliny Czechówki, a także wzdłuż doliny Bystrzycy (Kociuba 2005).

IV. UPADEK MIASTA

Od I połowy XVII w. nasiliły się zjawiska towarzyszące kryzysowi miast – zaostrzenie konkurencyjności, kurczenie się rynków zbytu, zmiany w przebiegu szlaków handlowych, upadek handlu i wytwórczości. Te niekorzystne uwarunkowania sprawiły, że Lublin utracił wiodącą rolę pośrednika handlowego między Litwą a Koroną na rzecz nowej stolicy Rzeczypospolitej – Warszawy, a na skutek rywalizacji z Krakowem stracił też prawo do jarmarków, które przeniesiono do Łęcznej. Skutkowało to utratą znaczenia Lublina w handlu międzynarodowym. Zbyt specjalizacja miasta w tym zakresie spowodowała, że wraz z upadkiem handlu nastąpił kryzys gospodarczy miasta. Upadkowi gospodarczemu towarzyszył kryzys polityczny wywołany nasileniem konfliktów wewnętrznych, wojnami połowy XVII w. („potop” szwedzki) i I połowy XVIII w. (wojna północna i wojna sukcesyjna). Przez Lublin wiódł szlak ruski ku Warszawie, którym na-

⁸ W końcu XVI w. wzniesiono tzw. drugą linię szanów. Biegła ona od doliny Czechówki w pobliżu obecnej ul. 3 Maja, przez plac Litewski, ul. Kołtątaja, wąwóz ul. Górnej do murów brygidzkowskich i dalej w kierunku doliny Bystrzycy. W I połowie XVII w. wzniesiono trzecią linię obwałowań miejskich biegnącą od doliny Czechówki, skrajem obecnego Parku Saskiego, ul. Lipową i al. Piłsudskiego do doliny Bystrzycy. W XVII-XVIII w. druga linia szanów uległa niwelacji. Trzecia linia szanów do XIX w. wyznaczała zachodnią granicę terenów zainwestowanych (Kociuba 2005).

plywały wojska węgierskie, moskiewskie i szwedzkie pustoszące miasto (Gawarecki, Gawdzik 1964; *Dzieje...* 1965).

W warunkach pogarszającej się koniunktury gospodarczej i wojen nasiliła się depopulacja miasta. W 1673 r. na terenie Lublina zamieszkiwało łącznie 6,6 tys. osób, czyli niemal o połowę mniej niż w 1616 r. (tab. 1).

Szczególnie duże znaczenie dla rozwoju terytorialnego i przestrzennego Lublina w tym okresie miały posiedzenia Trybunału Koronnego, na które licznie przybywała szlachta i magnaci. Z jednej strony zapobiegło to całkowitemu regresowi gospodarki miejskiej oraz powodowało nieznaczny rozwój budownictwa mieszkaniowego i usługowego oraz rzemiosła i lokalnego handlu (*Dzieje...* 1965), a z drugiej miało również negatywne skutki. Szlachta, magnateria i duchowieństwo stopniowo wykupywały tereny miejskie i tworzyły jurydyki niepodlegające władzy miasta, a jedynie rozrywające jego jedność terytorialną i stanowiące konkurencję dla lubelskiego handlu i rzemiosła. Proces tworzenia jurydyk nasilił się od II połowy XVI w. W ciągu kolejnych 100 lat powierzchnia jurydyk wzrosła ponadtrzykrotnie: z 29 łanów (ok. 7 km²) w 1565 r. do około 94 łanów (22,5 km²) w 1661 r. (L 1565, L 1661, Kociuba 2005). W 1649 r. funkcjonowały dwadzieścia trzy jurydyki (Mazurkiewicz 1956). W II połowie XVIII w. jurydyki zajmowały aż 97,6% terenów miejskich (Kociuba 2005).

Jurydyki z jednej strony powodowały regres terytorialny Lublina, a z drugiej ich powstanie doprowadziło do trwałego zagospodarowania przyznanego miastu w 1317 r. 100 łanów. Tereny jurydyczne zagospodarowano głównie rolniczo.⁹ Spod jurysdykcji miejskiej wyjęte były również pojedyncze kamienice, dwory, pałace i place zlokalizowane głównie na obszarze miasta w murach i w jego najbliższym sąsiedztwie. W jurydykach rozwinęło się rzemiosło oraz propinacja (L 1565, L 1661; Mazurkiewicz 1956).

Zmiany własnościowe na terenach miejskich wywołały regres terytorialny Lublina, którego powierzchnia w 1661 r. wynosiła tylko 6 łanów (1,4 km²) (tab. 1). Na pozostałym w jurysdykcji miejskiej terenie, który obejmował miasto w murach, Krakowskie Przedmieście i Żmigród (ryc. 1), tereny zainwestowane zajmowały 0,48 km² (1/3 obszaru miasta), a tereny rolnicze – około 0,9 km² (Kociuba 2005).

⁹ Były to położone na północ od Czechówki folwarki: Bielszczyzna, Lemszczyzna, Karmelitów Trzewickowych, Probstowa, Prebendy św. Mikołaja, Bazylianów, Franciszkanów, Sierakowszczyzna, Augustianów oraz na południe od Czechówki – Lubomelskich (późniejsza Wieniawa), Czechówka Dolna, Dominikanów Obserwantów oraz folwarki zakonów i mieszczan lubelskich na Krakowskim Przedmieściu. Wzdłuż doliny Bystrzycy przy drodze do Wrotkowa i Zemborzyc zlokalizowane były folwarki „na Rurach” (zwane tak od przebiegu przez te tereny rur wodociągowych), które mieszczanie lubelscy przepisali na rzecz szpitala św. Ducha oraz zakonów: Brygidek, Jezuitów, Wzytek i Bonifratrów (Mazurkiewicz 1956; Kociuba 2005).

Zabudowa poza terenami miejskimi koncentrowała się w rejonach zamieszkałych w przewadze przez ludność żydowską, która nakazami wydanymi w połowie XVIII w. została zmuszona do opuszczenia miasta w murach i Krakowskiego Przedmieścia. Poza Podzamczem Żydzi osiedlali się także na dużo korzystniejszym pod względem topoklimatycznym terenie miasteczka Wieniawa (założonego w 1636 r. na zachód od Lublina), a także jurydyk starościńskich „miasteczko Kalinowszczyzna Słomiany Rynek zwane” oraz Piaski – Nowy Kazimierz (jurydyka ta powstała przy ujściu Czerniejówki do Bystrzycy na gruntach wsi Bronowice w połowie XVIII w.) (Mazurkiewicz 1956). Aby ułatwić komunikację z gospodarzami powiązanych z miastem wsiami Bronowice i Tatary, gdzie eksploatowano kamień budowlany oraz jurydyką Piaski sypano groble i zakładano nowe przeprawy przez zabagnioną dolinę Bystrzycy.¹⁰

V. OKRES ODBUDOWY I PRZEBUDOWY MIASTA

Okres kryzysu zakończyły reformy końca XVIII w. Największe zmiany terytorialne wywołało wejście prawa o miastach z 1791 r. Nastąpiła likwidacja jurydyk, co spowodowało piętnastokrotne powiększenie powierzchni Lublina w stosunku do 1661 r. (ryc. 1). W 1792 r. Lublin zajmował 21,1 km² (tab. 1). Dominująca część miasta leżała na Płaskowyżu Nałęczowskim (95,9%), a niewielkie fragmenty na Płaskowyżu Bełżyckim (1,9%). W granicach miasta znalazło się Przedmieście Piaski położone na Płaskowyżu Łuszczowskim (2,2%). Miasto zajęło tereny leżące na: międzyrzeczu Bystrzycy i Czechówki (Stare Miasto, Krakowskie Przedmieście, Przedmieście Czechówka Dolna, Rury), na północ od Czechówki (folwarki Bielszczyzna, Lemszczyzna, Probstwo, Przedmieście Czwartek, Białkowska Góra, Sierakowszczyzna, Przedmieście Kalinowszczyzna i folwark Ponikwoda), w dolinie Czechówki (Podzamcze) oraz na południe od Bystrzycy (Przedmieście Piaski). Piaski były oddzielone od pozostałych terenów miejskich doliną Bystrzycy przynależną administracyjnie do wsi Tatary (Kociuba 2005).

Na skutek rozwoju terytorialnego miasta zmieniła się powierzchnia terenów zainwestowanych. W 1792 r. wyniosła 2,1 km² (9,8% obszaru Lublina). Tereny rolnicze zajmowały 15,5 km² (73,4% obszaru miasta), a wody i nieużytki – 0,9 km² (4,3%). Na skutek kryzysu ekonomicznego, w jakim znalazły się zakony lubelskie, część terenów folwarków na Rurach położonych na międzyrzeczu Bystrzycy i Czechówki została wyłączona z użytkowania rolniczego i uległa stop-

¹⁰ W okresie wojen zniszczono budowle hydrotechniczne, których z braku środków finansowych nie odbudowano. Na skutek degradacji stawów w dolinach rzecznych rozpoczął się proces renaturyzacji. Dna dolin stały się podmokłe i bagniste (Kociuba 2003, 2005).

niowemu zalesieniu. W 1792 r. lasy zajmowały aż 12,5% powierzchni miasta (Kociuba 2005).

Bardzo istotne znaczenie dla dalszego rozwoju poszczególnych terenów miejskich miał podział Lublina na dwa cyrkuły: lubelski (chrześcijański) obejmujący miasto w murach i Krakowskie Przedmieście ze Żmigrodem (obszar najlepiej zagospodarowany, tu zlokalizowane były główne funkcje egzogeniczne miasta) oraz podzamecki (żydowski) obejmujący Podzamcze, Czwartek, Sierakowszczyznę, Kalinowszczyznę i Piaski (oddzielne ośrodki pojurydyczne oraz pozostałe słabo zainwestowane tereny rolnicze) (Mazurkiewicz 1956; *Dzieje...* 1965).

Zmiany terytorialne końca XVIII w. wywołały wzrost liczby mieszkańców Lublina, która w 1799 r. wynosiła 9,4 tys. osób (tab. 1), z czego ponad połowę stanowili Żydzi.

W 1795 r. Lublin po III rozbiórce Polski Lublin znalazł się w zaborze austriackim. W 1809 r. został wcielony do Księstwa Warszawskiego i stał się stolicą departamentu lubelskiego. Okupacja austriacka i wojny doby napoleońskiej nie sprzyjały rozrostowi miasta. W 1815 r. miasto znalazło się na terytorium autonomicznego Królestwa Polskiego. Stabilizacja sytuacji politycznej dała impuls do rozwoju miasta. Lublin był wówczas największym po Warszawie (obok Kalisza i Płocka) ośrodkiem miejskim, siedzibą nadrzędnej jednostki administracji państwowej (województwa przemianowanego w 1837 r. na gubernię) i kościelnej (diecezji) oraz miejscem stacjonowania wojska¹¹ (pułków kawalerii, artylerii i piechoty) (*Dzieje...* 1965).

W okresie zaboru rosyjskiego w Lublinie dwukrotnie zanotowano ożywienie gospodarcze, które skutkowało zmianami terytorialnymi, przestrzennymi i demograficznymi. Zmiany przestrzenne wywołane były głównie przebudową układu komunikacyjnego miasta i budową linii Kolei Nadwiślańskiej.

Układ przestrzenny Lublina kształtował się w oparciu o nowe trakty: Lubarowski, Zamojski i Warszawski wybudowane w latach 1817–1826 w celu zwiększenia przelotowości na głównych trasach prowadzących w kierunku Brześcia, Zamościa i Warszawy. Główny węzeł komunikacyjny powstał pod bramą Krakowską. Zmiany układu komunikacyjnego skutkowały tym, że pod względem przestrzennym miasto rozwijało się niejednolicie. Intensyfikacja zabudowy nastąpiła wzdłuż nowych traktów. Na znaczeniu gospodarczym straciły Stare Mias-

¹¹ W wyniku wzrostu liczebności garnizonu lubelskiego (w 1863 r. liczył 4,8 tys. żołnierzy, co stanowiło 25% ludności miasta) dla potrzeb wojska utworzono dwa obozy: obóz Zachodni (wzdłuż traktu warszawskiego do jego zbiegu z traktem na Kraśnik) oraz obóz Południowy (na południe od obecnych ulic Nowy Świat i Wrotkowskiej). Tereny obu obozów leżały poza granicami miasta, ale ich utworzenie miało bardzo istotny wpływ na rozwój terytorialny Lublina w XX w. Wojsko zajmowało też rozległy obszar na Krakowskim Przedmieściu (w zabudowaniach powizyt-kowskich).

to i Podzamcze (w późniejszym okresie wykształciła się tu dzielnica handlowa) oraz Kalinowszczyzna i Czwartek. Słabszy rozwój miasta zaznaczał się wzdłuż ulic Kalinowszczyzna i Namiestnikowska (obecnie Narutowicza). Planowe inwestycje prowadzone na Krakowskim Przedmieściu spowodowały przesunięcie centrum miasta na zachód w okolice nowo utworzonego placu Litewskiego. Stopniowo centrum Lublina rozprzestrzeniło się na całą długość Krakowskiego Przedmieścia i ulice równoległe (Gawarecki, Gawdzik 1964; *Dzieje...* 1965; Kociuba 2005).

Aktywizacji gospodarczej towarzyszyło nasilenie migracji. Przyrost migracyjny przewyższał przyrost naturalny, a liczba mieszkańców w latach 1799–1830 wzrosła o ponad 32% osiągając 13,9 tys. (tab. 1).

Po wybudowaniu linii Kolei Nadwiślańskiej (Warszawa–Lublin–Kowel) w latach 1877–1878 oraz połączeniu Lublina z Zagłębiem Dąbrowskim w 1885 r. nastąpił gwałtowny rozwój przemysłu (głównie spożywczego bazującego na produkcji okolicznych folwarków oraz metalowego związanego z produkcją rolną i propinacyjną). Lokalizacja linii kolejowej na prawym brzegu Bystrzycy i dworca na terenie Przedmieścia Piaski spowodowała zmianę układu przestrzennego miasta, która przejawiała się w nasilonej rozbudowie w kierunku południowym. Przewyciężając trudności wynikające z położenia topograficznego, pod zabudowę zajęto nawet podmokłe dno doliny Bystrzycy wzdłuż traktu Zamojskiego. W sąsiedztwie dworca oraz na nienależących do miasta terenach rolniczych Bronowic, Tatar i Dziesiątej położonych wzdłuż linii kolejowych postępowała dynamiczna budowa i rozbudowa infrastruktury przemysłowo-składowej. W tym rejonie zaczęła kształtować się dzielnica przemysłowa (*Dzieje...* 1965; Kociuba 2005).

Rozwój przemysłu spowodował nasilenie migracji, głównie o charakterze zarobkowym. W latach 1875–1913 liczba ludności Lublina wzrosła trzykrotnie osiągając przed wybuchem I wojny światowej 80 tys. (tab. 1).

W XIX w. dwukrotnie zmieniała się powierzchnia administracyjna Lublina. W okresie Królestwa Polskiego ostatecznie zniesiono jurydyki i wcielono je do Lublina. Poza granicami miasta znalazły się Rury, tworząc oddzielną gminę wiejską. W wyniku tego obszar Lublina zmniejszył się do 10,1 km² (tab. 1). Utrzymano podział miasta na dwa cyrkuły: I – Chrześcijański i II – Żydowski (*Dzieje...* 1965). W 1864 r. granice Lublina uległy dalszej korekcie na skutek utraty przez miasto folwarku Bronowice. Powierzchnia Lublina zmalała do 8,7 km² (tab. 1), z tego 95,2% powierzchni miasta położone było na Płaskowyżu Nałęczowskim, a 4,8% – na Płaskowyżu Łuszczowskim. Na skutek rozwoju przestrzennego i funkcjonalnego Lublina powierzchnia terenów zainwestowanych pod koniec XIX w. wzrosła do 2,2 km² (1/4 obszaru miasta). Wyłączenie poza granice Lublina gruntów ornych Rur i folwarku Bronowice spowodowało zmniejszenie powierzchni

terenów rolniczych do 6,3 km². Po zmianach administracyjnych zachodnie granice Lublina stykały się z Ogrodem Saskim, wschodnie docierały do mostu na Bystrzycy na Kalinowszczyźnie, na południu – do okolic dworca kolejowego, a na północy – miasto rozbudowywało się wzdłuż traktu Lubartowskiego¹² (Kociuba 2005).

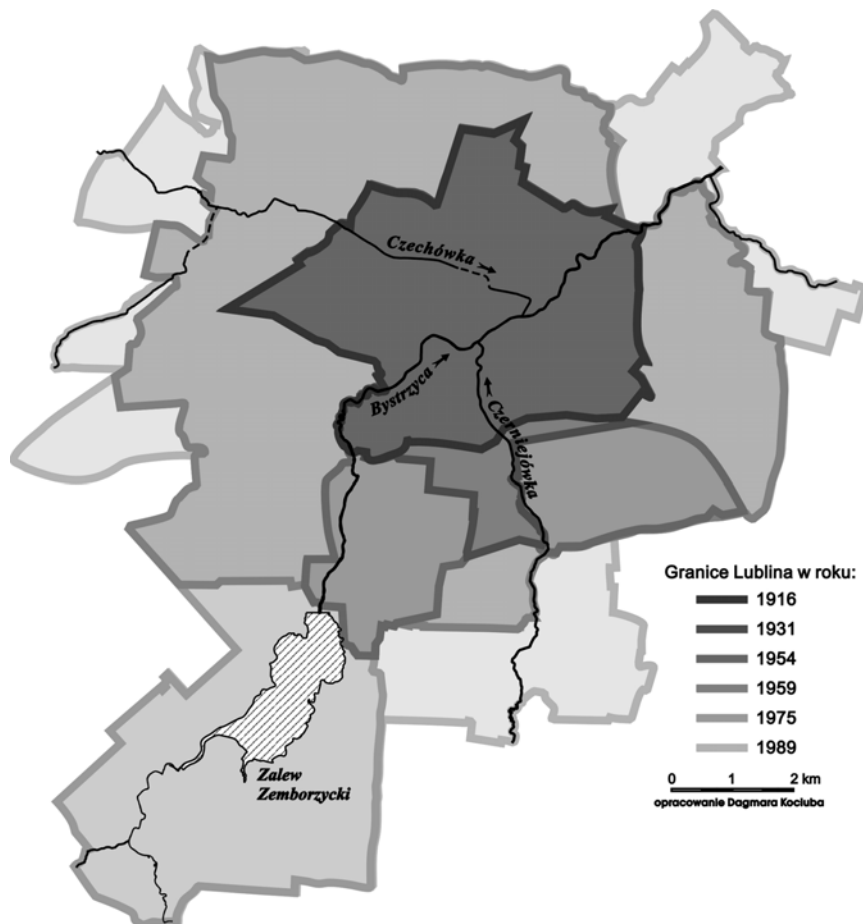
VI. OKRES DYNAMICZNYCH ZMIAN TERYTORIALNYCH

W 1916 r. podczas okupacji austriackiej w granice Lublina włączono Wieniawę z Czechówką, część Rur Brygidkowskich, Świętoduskich i Jezuickich, wieś Tatary i kolonię Majdan Tatarski, Kośminek, folwark i wieś Bronowice, część folwarku Dziesiąta (w sąsiedztwie ul. Bychawskiej i dzielnicę „za Cukrownią”) oraz obozy wojskowe – Zachodni i fragment Południowego. W obrębie miasta znalazły się doliny Bystrzycy i Czerniejówki (ryc. 2). Powierzchnia administracyjna Lublina wzrosła trzykrotnie do 26,9 km², z tego na Płaskowyżu Nałęczowskim położone było 58,9%, a na Płaskowyżu Łuszczowskim – 41,1% obszaru miasta. Przyłączenie do Lublina zurbanizowanych terenów wzdłuż linii kolejowych oraz rozległych terenów obozów wojskowych spowodowało znaczny przyrost powierzchni terenów zainwestowanych (do 6,1 km²). Z kolei włączenie w granice miasta gruntów wsi, folwarków i majątków ziemskich wpłynęło na wzrost powierzchni terenów rolniczych (do 19,3 km²). Pozostałe 0,5 km² zajmowały wody, nieużytki i lasy (Kociuba 2005).

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości Lublin stał się stolicą dużego (obejmującego obszar trzech dawnych guberni), centralnie położonego województwa. Niski stopień urbanizacji całego regionu, jak również słabo rozbudowana sieć komunikacyjna o zasięgu ponadregionalnym, zadecydowały o dalszym rozwoju miasta opartym głównie na przemyśle oraz usługach. Jednocześnie obniżyła się pozycja Lublina w hierarchii największych miast w kraju – z piątego co do wielkości miasta Królestwa Polskiego (po Warszawie, Łodzi, Sosnowcu i Częstochowie) stał się dziesiątym pod względem liczby ludności miastem II Rzeczypospolitej (*Dzieje...* 1975; *Lublin...* 2000).

W okresie międzywojennym korzystna polityka władz państwowych i miejskich doprowadziła do dalszego rozwoju przemysłu, głównie spożywczego, metalowego i środków transportu. Zakłady produkcyjne lokalizowano w obrębie

¹² Ekspansję na bardziej dogodne tereny zachodnie hamowały: lokalizacja cmentarza, koszar wraz z placem musztry, Ogrodu Saskiego i miasteczka Wieniawa, a przede wszystkim donacja „Lublin” utworzonej przez cara z dóbr narodowych i подарowanej gen. Teodorowi hr. Rüdigerowi (obejmowała ona m.in. tereny Rur Brygidkowskich, Dziesiątej i Wrotkowa). Istnienie donacji na kilkadziesiąt lat zahamowało rozwój terytorialny Lublina w kierunku zachodnim i południowym.

Ryc. 2. Zmiany granic Lublina w XX w. (oprac. D. Kociuba na podstawie D. Kociuba 2005)
 Fig. 2. Changes in Lublin's city boundaries in the 20th century (prepared by D. Kociuba, based on D. Kociuba 2005)

dzielnicy przemysłowej (jej granice wyznaczono w 1922 r.), obejmującej obszary położone w sąsiedztwie linii kolejowych oraz w dolinie Bystrzycy. Nastąpił szybki rozwój szkolnictwa wyższego i oświaty¹³ oraz administracji i usług finansowych. Większość nowych obiektów usługowych wzniesiono na terenie Śródmieścia i Czwartku (Gawarecki, Gawdzik 1964; *Dzieje...* 1975; Kociuba 2005).

¹³ Powstały trzy wyższe uczelnie wyznaniowe: Katolicki Uniwersytet Lubelski (KUL), Studium Teologiczne jezuitów „Bobolanum” i Jeszywas Chachmej Lublin oraz sieć szkół różnych szczebli.

Rozwój przemysłu i usług wywołał kolejną falę migracji. Liczba ludności Lublina w 1922 r. przekroczyła 100,0 tys., a w 1939 r. osiągnęła 122,0 tys. (tab. 1) (z tego 32,5% stanowili Żydzi). Wzrost liczby mieszkańców przyspieszył urbanizację. Pod spółdzielcze i indywidualne budownictwo jednorodzinne parcelowano majątki państwowe i folwarki położone na obrzeżach miasta (Rury Jezuickie, Czechów Górny, Ponikwoda, Lemszczyzna, Tatarzy, Bronowice, Kośminek). Budownictwo wielorodzinne o charakterze intensywnym odbywało się głównie w Śródmieściu wzdłuż ulic w sąsiedztwie al. Raclawickich oraz wokół tzw. pl. Gwiazdy (u zbiegu ulic: Narutowicza, Lipowej i Piłsudskiego). Budownictwo tzw. dzikie rozwijało się w okolicach dzielnicy „za Cukrownią” (*Dzieje...* 1975; Kociuba 2005).

Nastąpił dalszy rozwój terytorialny miasta. W 1931 r. przyłączono do Lublina kolejne tereny Płaskowyzu Łuszczowskiego tj. osiedle domków jednorodzinnych powstałe w latach 20. XX w. na obszarze rozparcelowanego folwarku Dzieśiąta (rozplanowane w bardzo wówczas modnej konwencji miasta–ogrodu) oraz pozostałą część obozu Południowego (Kociuba 2005). Powierzchnia administracyjna miasta w stosunku do 1916 r. wzrosła o 11,9% i wynosiła 30,1 km² (tab. 1). W wyniku zmian administracyjnych oraz rozwoju gospodarczego miasta znacznie wzrosła powierzchnia terenów zainwestowanych (do 10,4 km²). Powierzchnia terenów rolniczych (19,4 km²) oraz wód (0,3 km²) pozostała niemal bez zmian w stosunku do 1916 r. (Kociuba 2005). Kształt miasta w porównaniu z poprzednim zyskał trzeci – wyraźnie zarysowany – kierunek, zgodny z południkowym przebiegiem wylotowej arterii drogowej na Zamość i Lwów (ryc. 2).

W latach 1939–1944 Lublin był stolicą dystryktu lubelskiego leżącego na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Działania władz okupacyjnych związane z eksterminacją ludności doprowadziły m.in. do utworzenia obozu zagłady na Majdanku, a także kilku obozów pracy. W latach 1942–1943 Niemcy wymordowali około 30 tys. lubelskich Żydów. Likwidacji uległy żydowskie dzielnice Podzamcze oraz Wieniawa. Na pozostałym terenie zniszczenia w zabudowie mieszkaniowej i przemysłowej były stosunkowo niewielkie (około 7%) (Gawarecki, Gawdzik 1964). W lipcu 1944 r. Lublin liczył ok. 80 tys. mieszkańców, czyli tyle co przed wybuchem I wojny światowej (Kociuba 2005).

Po wyzwoleniu w lipcu 1944 r. Lublin awansował do rangi pierwszej powojennej stolicy Polski. Tu znajdowała się siedziba Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN) i ukonstytuował się Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej. Po przeniesieniu siedziby rządu do Warszawy w lutym 1945 r. Lublin stał się centrum gospodarczym i kulturalnym całego obszaru między Wisłą a Bugiem (*Lublin...* 2000).

W okresie powojennym zasadniczy wpływ na rozwój Lublina miały decyzje polityczne mające podłoże w czynnikach ustrojowych, przejawiające się w cen-

tralnym planowaniu gospodarki kraju. Postulat podstawowej industrializacji i związana z tym realizacja kolejnych planów wywołały nasilenie migracji i wzrost zapotrzebowania gospodarki na nowe tereny, z czym wiązało się kilkakrotne rozszerzenie granic administracyjnych Lublina.

Pierwszy impuls do kulturalnego i gospodarczego rozwoju miasta dała decyzja rządu PKWN o powołaniu Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej (UMCS).¹⁴ Wzrosła też rola Lublina jako ośrodka administracyjnego o znaczeniu regionalnym i ponadregionalnym. Rozwój przemysłu, zwłaszcza realizacja planu 6-letniego, kiedy to rozpoczęto budowę Fabryki Samochodów Ciężarowych (FSC) na Tatarach, wywołał żywiołowy napływ ludności wiejskiej do Lublina. W latach 1946–1955 zanotowano wzrost z 99,4 tys. do 130,6 tys. mieszkańców (Kociuba 2005). Wiązało się to z intensyfikacją inwestycji w dziedzinie budownictwa mieszkaniowego. Powstały nowe osiedla mieszkaniowe zlokalizowane początkowo w sąsiedztwie zakładów przemysłowych i dróg wylotowych z miasta (ZOR Tatarzy I, ZOR Bronowice, ZOR Zachód) (Gawarecki, Gawdzik 1964; Kociuba 2005).

Nowe inwestycje wywołały konieczność rozszerzenia granic miasta. W 1954 r. do Lublina przyłączono Gromadę Wrotków, resztę wsi Dziesiąta, część folwarku Felin oraz teren obozu koncentracyjnego na Majdanku, gdzie decyzją władz PKWN utworzono muzeum (Kociuba 2005) (ryc. 2). Obszar miasta zwiększył się do 43,7 km² (tab. 1).

Kolejne planowe inwestycje w dziedzinie przemysłu i dalszy wzrost liczby ludności (w latach 1955–1958 z 130,6 tys. do 154,8 tys.) wywołały konieczność zapewnienia miastu rezerw terenów pod nowe budownictwo przemysłowe i mieszkaniowe. W związku z tym w 1959 r. przyłączono do Lublina kilkanaście sąsiednich wsi, majątków ziemskich, kolonii i folwarków. Spowodowało to ponaddwukrotny wzrost powierzchni miasta do 93,2 km² (tab. 1). W granicach Lublina znalazły się położone na północy wieś Choiny, majątek Rudnik oraz kolonie Zygmuntów i Ponikwoda; na wschodzie osiedla Hajdów i Ządęcie oraz folwark Felin; a na południu część byłego majątku Abramowice, dalej na południowym zachodzie Majdan Wrotkowski ze Starym Lasem, na zachodzie wszystkie Rury, tj. dawne Bonifaterskie (dziś tereny dzielnicy Czuby), Wizytkowskie i Jezuickie (obecnie obszar zajęty przez LSM) oraz część folwarku Węglin, folwark Konstantynów, osiedla Helenów i Zimne Doły oraz wieś Sławinek, a na północnym zachodzie granice Lublina objęły część wsi i majątku Sławin oraz wieś Czechów.

¹⁴ Z UMCS w późniejszych latach wydzielono Akademię Rolniczą (AR) i Akademię Medyczną (AM). Działalność wznowił również KUL. Od 1953 r. działa Wyższa Szkoła Inżynierska (od 1977 r. Politechnika Lubelska). Pięć wyższych uczelni podniosło rangę miasta – ważnego ośrodka akademickiego o znacznej dynamice rozwoju.

Przyłączone tereny charakteryzował niski poziom urbanizacji. Były to w większości obszary użytkowane rolniczo (Kociuba 2005). Kształt miasta przybrał wygląd zbliżony do koła (ryc. 2). W związku z powiększeniem obszaru Lublina liczba ludności wzrosła do 180,7 tys. w 1960 r. (tab. 1).

Realizacja kolejnych planów pięcioletnich spowodowała duże zmiany funkcjonalno-przestrzenne. W związku z rozbudową zakładów przemysłu spożywczego, metalowego i elektromaszynowego na obszarze miasta powstało kilka skupisk terenów przemysłowych. Generalnie budowa nowych zakładów przemysłowych odbywała się w sąsiedztwie już istniejących, głównie na Zaděbiu, Tatarach, Majdanie Tatarskim. Powstała nowa dzielnica przemysłowo-składowa na Wrotkowie. Tereny przemysłowe wyznaczono też planowo na obszarze Płaskowyżu Nałęczowskiego: na Helenowie obok cegielni i na Bursakach wokół kliniarki miejskiej (Kociuba 2005).

W kolejnych latach realizacji planów pięcioletnich między 1955 a 1980 r. liczba ludności wzrosła ponaddwukrotnie (tab. 1). Wywołało to konieczność budowy nowych mieszkań. Po 1956 r. rozpoczął się szybki rozwój budownictwa spółdzielczego. Nowe dzielnice mieszkaniowe powstawały na terenach rolniczych położonych na Płaskowyżu Nałęczowskim na zachód i północ od terenów zainwestowanych (LSM, Czuby, Czechów, Kalinowszczyzna, Tatarzy). Budownictwo jednorodzinne rozwijało się zwłaszcza na peryferiach (Sławinek, Sławin, Węglin, Konstantynów); rozbudowały się też dzielnice powstałe w okresie międzywojennym (Ponikwoda, Dziesiąta, Kośminek) (Kociuba 2005).

Dynamicznie rozwijające się miasto nie dysponowało większymi terenami rekreacyjnymi, dlatego na początku lat 70. XX w. na południowy zachód od miasta rozpoczęto budowę zalewu na Bystrzycy. W 1975 r. Zalew Zembrzycki oraz część sąsiadujących z nim terenów wsi Zembrzyce (Górne i Kościelne) i Prawiedniki, a także Las Dąbrowa włączono do miasta. W ten sposób powierzchnia Lublina powiększyła się do 118,4 km², z tego na Płaskowyżu Nałęczowskim położone było 39,8%, na Płaskowyżu Łuszczowskim 47,3%, a na Płaskowyżu Bełżyckim 12,9% obszaru miasta (Kociuba 2005). Powierzchnia administracyjna Lublina w stosunku do 1931 r. wzrosła czterokrotnie. Kształt miasta stał się bardziej nieregularny z wyraźnie zaznaczonym kierunkiem południowo-zachodnim; jego osią są równoległe względem siebie arterie wylotowe: droga i kolej (ryc. 2).

Na skutek intensywnej rozbudowy miasta w okresie powojennym powierzchnia terenów zainwestowanych znacznie wzrosła i w 1981 r. wynosiła 53 km² (44,8% obszaru miasta). Nowe inwestycje zajmowały głównie obszary rolnicze, dlatego ich powierzchnia w obrębie granic Lublina skurczyła się do 45,9 km² (38,7%). Na skutek przyłączenia Zalewu Zembrzyckiego i sąsiadujących z nim kompleksów leśnych powierzchnia wód zwiększyła się do 3,5 km², a lasów do 16 km² (Kociuba 2005).

Perspektywy dalszego rozwoju Lublina były przyczyną kolejnego rozszerzenia granic. W 1989 r. do Lublina przyłączono tereny rolnicze położone na północnym zachodzie: Pliszczyn, Łysaków, Jakubowice Murowane, Trześniów; na wschodzie: Biskupie; na południu: Abramowice Kościelne i Prywatne, Wólkę Abramowicką, Dominów, miasteczko Głusk, a na zachodzie: Węglinek, Konopnicę, Lipniak, Sławin-Szerokie, Wołę Sławińską i Dębówkę (Kociuba 2005) (ryc. 2). Obszar miasta zwiększył się do 147,5 km² (tab. 1).

Ostatnie rozszerzenie granic miasta zbiegło się w czasie z transformacją ustrojową i gospodarczą. Na przełomie XX i XXI w. zaszły w Lublinie znaczące zmiany przestrzenne i funkcjonalne. Nastąpił dynamiczny rozwój handlu, zwłaszcza wielkopowierzchniowego, i tzw. nowych usług (usługi finansowe, telekomunikacyjne) oraz szkolnictwa na wszystkich poziomach związany z tworzeniem szkół prywatnych. Nastąpił szybki rozwój budownictwa mieszkaniowego. Nowe dzielnice willowe i wielorodzinne osiedla mieszkaniowe zajęły tereny rolnicze położone głównie na zachodnich i północnych obrzeżach Lublina. W wyniku tych procesów powierzchnia terenów zainwestowanych w 2004 r. osiągnęła 67,1 km², czyli w stosunku do 1981 r. wzrosła aż o 14,1 km² (26,6% w ciągu 23 lat) (Kociuba 2005).

W okresie transformacji miał miejsce powolny wzrost liczby ludności Lublina z 351,0 tys. w 1990 r. do 359,0 tys. w 2000 r. (tab. 1), a następnie sukcesywny spadek do 353,5 tys. w 2006 t. (www.stat.gov.pl).

PODSUMOWANIE

Rozwój przestrzenny i terytorialny Lublina związany były z różnorodnymi uwarunkowaniami, które zmieniały się na przestrzeni wieków. W rozwoju Lublina wydzielić można sześć okresów:

I. **Lublin przedlokacyjny.** Policentryczny lubelski zespół osadniczy rozwinął się na Płaskowyżu Nałęczowskim. Zajmował kulminacje pięciu wzgórz i cypli lessowych położonych przy ujściu Czechówki do Bystrzycy (Wzgórze: Czwartek, Staromiejskie, Grodzisko, Zamkowe, Żmigród). Osadnictwo dostosowało się do naturalnych warunków obronnych. Doliny rzek i sąsiadujące z osadami wierzchowiny były użytkowane rolniczo. Lubelski zespół osadniczy miał powierzchnię około 7 km².

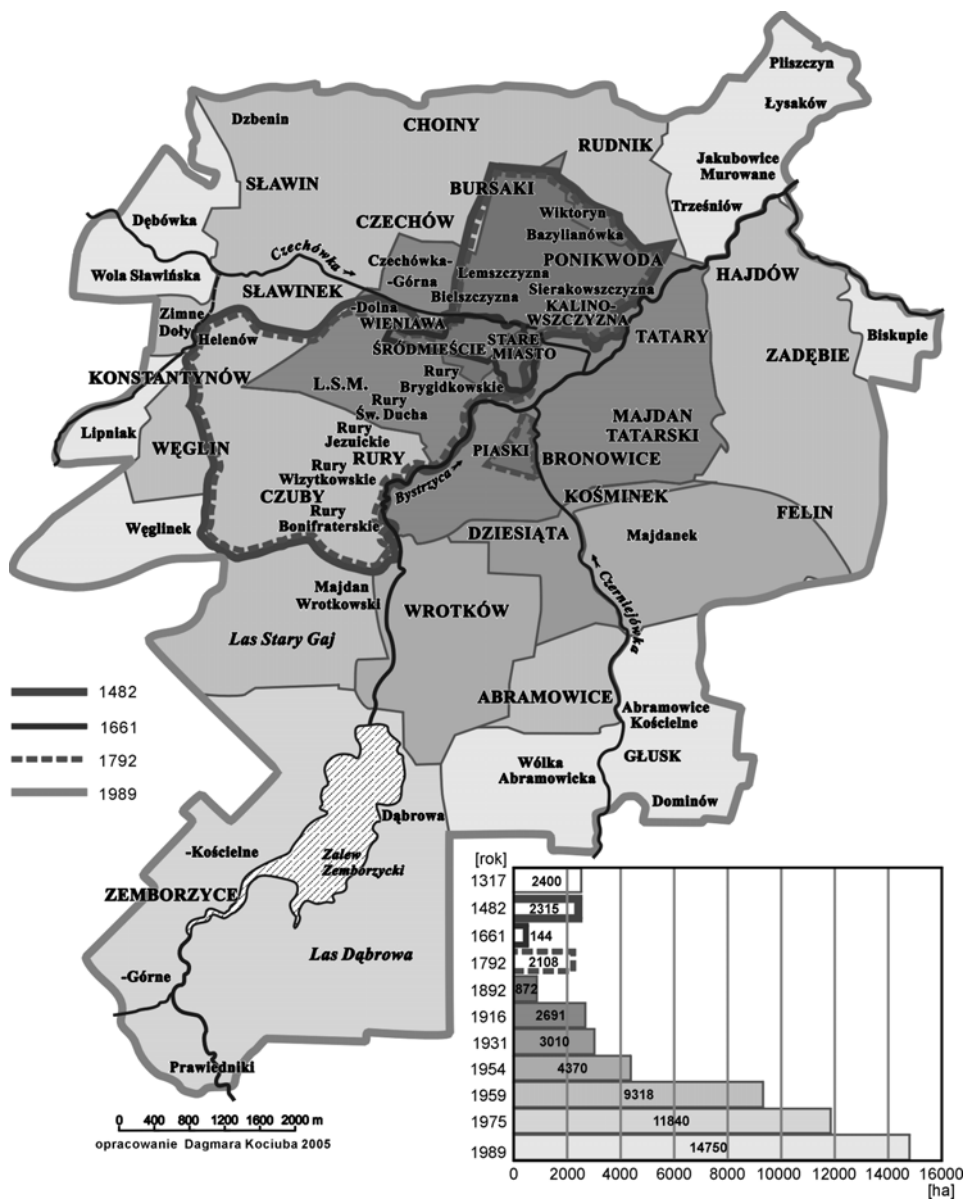
II. **Lokacja miasta.** Lokacyjne miasto na Wzgórzu Staromiejskim, zostało otoczone murami oraz ostatecznie rozplanowane i zabudowane w XIV–XV w. Zajęło ono obszar 7 ha. Lokacji towarzyszyło duże nadanie 100 łanów (24 km²) gruntów uprawnych i nieuprawnych położonych na północ od doliny Czechówki i na międzyrzeczu Bystrzycy i Czechówki. W 1342 r. na uposażenie wójta król przekazał wsie Konopnicę i Bronowice.

III. Lublin w okresie rozkwitu. Bardzo dobra koniunktura gospodarcza trwająca od XV do I połowy XVII w. wywołała rozwój terytorialny Lublina. Rada miejska wykupiła folwark Ponikwoda oraz wójtostwo lubelskie i przyłączyła je do miasta. Wsie Konopnica i Bronowice traciły czasowo przynależność terytorialną do Lublina. Wzrost liczby ludności napływającej do miasta spowodował wzmożenie aktywności osadniczej głównie w obrębie przedmieść: Lubelskiego (od XVI w. zwanego Krakowskim), Lwowskiego (późniejsza Kalinowszczyzna), Czwartek, Podzamcze oraz Żmigród. Kierunki rozbudowy i ich intensywność wynikały z przebiegu głównych szlaków handlowych. Ośrodek węzłowy stanowiło miasto w murach. Centrum miasta w XVII w. przeniesiono na plac Korce przed bramą Krakowską. Zasięg zainwestowania miasta od zachodu wyznaczały linie szańców.

IV. Upadek miasta. Kryzys gospodarczo-polityczny trwający od połowy XVII do II połowy XVIII w. był przyczyną znacznych zmian własnościowych. Na gruntach miejskich tworzono jurydyki. Spowodowało to regres terytorialny Lublina, którego powierzchnia w połowie XVII w. skurczyła się do 6 łanów (1,4 km²). Jurydyki zajęły głównie tereny rolnicze leżące na północ od Czechówki i wzdłuż Bystrzycy. W jurysdykcji miejskiej pozostawały miasto w murach i Krakowskie Przedmieście ze Żmigrodem.

V. Okres odbudowy i przebudowy miasta. W 1791 r. na mocy prawa o miastach do Lublina wcielono tereny pojurydyczne. Obszar miasta powiększył się piętnastokrotnie do 21,1 km². Miasto podzielono na dwa cyrkuły: I – lubelski (chrześcijański) (miasto w murach i Krakowskie Przedmieście ze Żmigrodem – tereny zainwestowane) i II – podzamecki (żydowski) (Podzamcze, Czwartek, Sierakowszczyzna, Kalinowszczyzna, Piaski – tereny w przewadze rolnicze). Odbudowa i przebudowa Lublina w czasach Królestwa Polskiego dotyczyła prawie wyłącznie miasta chrześcijańskiego. Od II połowy XIX w. w sąsiedztwie linii Kolei Nadwiślańskiej na prawym brzegu Bystrzycy zaczęła się rozwijać dzielnica przemysłowa. Na skutek korekty granic przeprowadzonej w XIX w. powierzchnia Lublina zmniejszyła się do 8,7 km².

VI. Okres dynamicznych zmian terytorialnych. W latach 1916–1989 powierzchnia Lublina wzrosła z 26,9 do 147,5 km². W okresie tym miał miejsce intensywny rozwój przestrzenny miasta, przy czym jego struktura funkcjonalno-przestrzenna jest nadal bardzo uporządkowana. Wykształcone w okresach poprzednich tereny zwartej zabudowy mieszkaniowo-usługowej zlokalizowane na Płaskowyżu Nałęczowskim zostały otoczone przez osiedla mieszkaniowe powstałe po II wojnie światowej. W obrębie Płaskowyżu Łuszczowskiego rozbudowie uległa dzielnica przemysłowa. W jej sąsiedztwie powstała nowa dzielnica przemysłowo-składowa na Wrotkowie. W 1975 r. do miasta przyłączono tereny rekreacyjne położone w sąsiedztwie nowo utworzonego Zalewu Zembrzyc-

Ryc. 3. Zmiany powierzchni i granic Lublina od XV do XX wieku (oprac. D. Kociuba, na podstawie: Kociuba 2005)

Fig. 3. Changes in Lublin's city area and boundaries in the 15th–20th centuries (prepared by D. Kociuba, based on Kociuba 2005)

kiego. W wyniku rozwoju terytorialnego w XX w. w granicach Lublina znalazły się doliny Bystrzycy i Czerniejówki, znaczne obszary Płaskowyżu Łuszczowskiego oraz fragment Płaskowyżu Bełżyckiego.

Najintensywniejszy rozwój terytorialny i przestrzenny Lublina przypadał na okresy korzystnej dla miasta koniunktury politycznej i gospodarczej, czyli wiek XV i XVI oraz XX w. (ryc. 3). Do połowy XX w. każdorazowe zmiany obszaru miasta wynikały z różnej politycznej i gospodarczej rangi Lublina. W okresie po II wojnie światowej przyrost powierzchni miasta warunkowała planowa polityka państwa.

LITERATURA

- Gawarecki H., Gawdzik Cz. (1964): *Lublin. Krajobraz i architektura*, Arkady, Warszawa: 219.
- Hoczyk-Siwkowska S. (1974): *Sprawozdanie z badań Lublina przedlokacyjnego w latach 1967–1969*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 26: 97–113.
- Hoczyk-Siwkowska S. (1999): *Małopolska północno-wschodnia w VI–X wieku. Struktury osadnicze*, Lubelskie Materiały Archeologiczne, t.12, Wyd. UMCS, Lublin: 149.
- Dzieje Lublina. Próba syntezy*, (1965); t. 1, Wyd. Lubelskie, Lublin: 355.
- Dzieje Lublina*, (1975): t. 2, red. S. Krzykała, Wyd. Lubelskie, Lublin: 288.
- Kociuba D. (2003): *Zmiany funkcji dolin rzecznych na obszarze Lublina*, Annales UMCS, sec. B, 58, 5: 121–137.
- Kociuba D. (2005): *Przyrodnicze, gospodarcze i polityczne uwarunkowania rozwoju struktury funkcjonalno-przestrzennej Lublina*, mps. pracy doktorskiej, Biblioteka Główna UMCS. Lublin: 202.
- Kociuba D. (w druku): *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju osadnictwa na obszarach lessowych na przykładzie lubelskiego zespołu osadniczego*, *Środowisko i kultura*, t. 2, Łódź.
- Kutyłowska I. (1990): *Rozwój Lublina w VI–XIV wieku na tle urbanizacji międzyrzecza środkowej Wisły i Bugu*, Wyd. UMCS, Lublin: 229.
- Lublin dzieje miasta*, (2000): t. 2. *XIX i XX wiek*, T. Radzik, W. Śladkowski, G. Wójcikowski, W. Wójcikowski (red.), Tow. Miłośników Lublina, Wyd. Multico, Lublin: 655.
- Lustracja województwa lubelskiego 1565*, (1959): wydał A. Wyczański, Ossolineum–PAN, Wrocław: 5–36.
- Lustracja województwa lubelskiego 1661*, (1962): wydały H. Oprawko i K. Schuster, PWN, Warszawa: 82–142.
- Maruszcak H. (1972): *Wyżyny Lubelsko-Wołyńskie*, [w:] M. Klimaszewski (red.), *Geomorfologia Polski*, t. 1, *Polska Południowa. Góry i Wyżyny*, PWN, Warszawa: 340–364.
- Mazurkiewicz J. (1956): *Jurydyki lubelskie*, Wrocław: 175.
- Młynarska-Kaletyn M. (1966): *Wczesnośredniowieczne osadnictwo na Czwartku w Lublinie w świetle badań wykopaliskowych w latach 1959–1962*, RL, 9: 79–113.
- Müller W. (1961): *Data lokacji Lublina*, Roczn. Human., 9, 4: 104–107.
- Riabinin J. (1938): *Materiały do historii miasta Lublina 1317–1792*, Wydawnictwo „Dziennika Zarządu M. Lublina”, Lublin: 209.
- Rozwałka A. (1997): *Lubelskie wzgórze staromiejskie w procesie formowania się średniowiecznego miasta*, Wydawnictwo UMCS, Lublin: 102.

- Rozwałka A., Niedźwiadek R., Stasiak M. (2006): *Lublin wczesnośredniowieczny. Studium rozwoju przestrzennego*, Origines Polonorum, t. I, FNP, Inst. Archeologii i Etnologii PAN, Wyd. TRIO, Warszawa: 220.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich*, (1884): F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (red), t. 5, Warszawa: 421–436.
- Wilgato wie K. i T. (1954): *Położenie i rozwój Lublina*, [w:] *Przewodnik V Ogólnopolskiego Zjazdu PTG*, Lublin, Wrzesień 1954: 67–85.
- www.stat.gov.pl

SUMMARY

Lublin, before obtaining its foundation charter, developed on the Nałęczów Plateau at the Czechówka/Bystrzyca river confluence within five hills: Czwartek, Staromiejskie, Grodzisko, Zamkowe and Żmigród. The granting of town charter to Lublin in 1317 was accompanied by the endowment of 100 lanei (24 km²) of land situated north and west of the chartered town, which occupied the Staromiejskie hill. During the city's heyday in the 15th–16th centuries the size of the area changed several times owing to the purchase of villages and manor farms adjacent to the city. Settlement activities became intensified in the suburbs. The directions of building development and its intensity were the effect of the course of the main trade routes. The nocal point was the city within the walls. In the 17th century the city center was transferred to the Korce Square in front of the Krakowska Gate. The range of the city's development in the west was determined by the boundaries of the earthwork. From the second half of the 16th century, as a result of repurchase of land in the city areas and establishment of jurisdictions, Lublin's area in 1661 decreased to 6 lanei (1.4 km²). The city jurisdiction covered the city within its walls and the Krakowskie Przedmieście suburb. When jurisdictions were abolished at the close of the 18th century, the city's territory increased fifteenfold, comprising the areas lying on the Łuszczów Plateau. The city was divided into two districts: Christian (the city within its walls and the Krakowskie Przedmieście suburb – the developed areas) and Jewish (Podzamcze, Czwartek, Sierakowszczyzna, Kalinowszczyzna, Piaski – predominantly agricultural areas). The rebuilding and redevelopment of Lublin during the period of the Kingdom of Poland covered only the Christian part of the city. The planned development carried out in the Krakowskie Przedmieście area moved the city center westwards, in the vicinity the newly established Litewski Square. From the mid-19th century an industrial district started to develop in the neighborhood of the Nadwiślańska Railway line. As a result of the corrected delineation of the city boundaries carried out in the 19th century the city's area decreased to 8.7 km². The fastest territorial development of Lublin took place in the 20th century: in 1916–1989 the town's area increased from 26.9 to 147.5 km². Lublin's city boundaries also comprised the Bystrzyca river valley and the areas situated on the Bełżyce Plateau. The densely built-up residential and services areas, developed in earlier periods and situated on the Nałęczów Plateau, were surrounded by housing estates built after the World War II. The industrial district on the Łuszczów Plateau was also developed. In 1975 the Zemborzycy Reservoir with its surrounding recreation areas was incorporated into Lublin.